

Industrihistoria i Väst

Tidskrift för föreningen Industrihistoria i Väst

NR 1 2018 ÅRGÅNG 14

Innehåll

- 3 Gott nytt år kära medlemmar! *Börje Johansson.*
- 4 Notiser
- 6 Industrihistoriker räddade ångsågverket. *Björn Ohlsson.*
- 7 Arbete på lika villkor? – Svenska och utländska arbetare på Surte glasbruk 1943–1978. *Gunnel Holmér.*
- 15 En riktig höjdare på Slakthusområdet. *Kenth Lärk.*
- 18 Gediget uppslagsverk som lockar till forskning. *Ida Dicksson.*
- 21 Granitlejonen på Morlanda säteri. *Bengt Altenberg.*
- 25 Medaljutdelning på tändsticksfabriken Sirius 1923. *Tore Hartung.*
- 28 Den största haveristen i Göteborgs hamn. *Ida Dicksson.*
- 31 Intressant studie om kulturmiljövårdens problem. *Björn Ohlsson.*
- 34 Gatunamn berättar om vår industrihistoria – del 7. *Lars O. Carlsson.*
- 39 Årets Arbetslivsmuseum finns på Kinnekulle. *Björn Ohlsson.*
- 40 Invandrarna som byggde Sverige. *Ida Dicksson.*
- 42 Industriarv i bild

Tidskriften ges ut av föreningen Industrihistoria i Väst

Hemsida: www.industrihistoriaivast.net

E-post: info@industrihistoriaivast.net

Plusgiro: 126 25 70-3

Postadress: Industrihistoria i Väst, c/o Riksarkivet Landsarkivet i Göteborg,
Box 19035, 400 12 Göteborg

Ansvarig utgivare: Börje Johansson

ISSN: 2002-2913

Redaktionskommitté: Lars O. Carlsson, Christine Fredriksen, Kenth Lärk,
Björn Ohlsson och Tommie Vester

Redaktör: Kenth Lärk

Layout: Karl-Magnus Johansson

Tryck: Typografia

Omslagsbild: Sågning av kalksten på Råbäcks mekaniska stenhuggeri.

Foto: Björn Ohlsson.

Gott nytt år kära medlemmar!

Föreningen Industrihistoria i Väst växer. Jag vill passa på att hälsa våra nya medlemmar Hjärtligt välkomna! I utskicket av denna tidskrift, finns medlemsfaktura och vårens program bifogade. Läs igenom och anmäl er gärna till en eller flera av våra aktiviteter!

På årsmötet 2017 fastställdes förändringar av föreningens stadgar. Stadgarna finns publicerade på vår hemsida: www.industrihistoriaivast.net Medlemsavgiften för enskilda medlemmar, som varit oförändrad under många år, höjs från årsskiftet. Det beror på höjda tryck- och portokostnader för vår tidskrift.

Vi vill gärna ha förslag på aktiviteter, föreläsningar, studiebesök, utställningar och liknande. Kontaktinformation finns på vår hemsida.

Vi hade planerat att avtacka våra hedersmedlemmar samt intervju dem under det gångna året. Tyvärr blev det inte så. Nu är ett möte planerat i februari. Våra hedersmedlemmar Per Clemensson, Ingegerd Särllvik och Kurt Flodin, som var med vid bildandet av föreningen, kommer då

att mötas för en gemensam intervju. Denna träff tillsammans med tidigare protokoll från föreningens möten samt andra handlingar kommer att ligga till grund för dokumentationen om föreningens historia.

Under året kommer regionens satsning på »Prisma Västra Götaland« att intensifieras. Prisma är en digital arena för vår regions fantastiska industriella kulturarv och samhällsutveckling från 1850 fram till idag. I Prisma berättas om de människor, platser och industrier som lagt grunden för vårt moderna samhälle. Här finns också tips om industrihistoriska besöksmål och evenemang.

Alla har något att berätta! Gå in på www.prismavg.se läs, inspireras, bli delaktig!

**Börje Johansson, Repslagarmuseet.
Ordförande för Industrihistoria i Väst**

Notiser

Innovatum fyller 20 år

I år är det 20 år sedan Stiftelsen Innovatum bildades. Nohabs gamla industriområde i Trollhättan har gått från en nedgången och rivningshotad anläggning till ett fantastiskt industrilandskap för innovationer, nya företag, konst, musik och industrihistoria.

Fredagen den 17 november startade 20-årsfirandet av verksamheten, tillsammans med ett 60-tal inbjudna gäster, med spännande och överraskande nedslag i verksamheten. IVH:s ordförande Börje Johansson, som hade glädjen att vara med vid invigningen 1997, deltog även vid jubileet.

En helt fantastisk utveckling har skett under de gångna åren. I nästa nummer av vår tidskrift kommer en artikel om Innovatum att publiceras. Den skrivs av föreningens tidigare styrelsemedlem, Henrik Olsson, verksam på Innovatum.

Varsam hantering av Vasabron

Vasabron i Göteborg, som nu totalt monterats ned, kommer delvis att återmonteras, delvis att nykonstrueras. Bron behöver breddas och förstärkas. Tanken är att de äldre synliga delarna som kantbalkar, smidda räcken och räckesmaster samt dekorationssten och fundamentsten ska återmonteras så varsamt som möjligt. Trafikkontoret, som håller i arbetet, har ingen skyldighet att ta antikvarisk hänsyn, men industriantikvarie Ida Dicksson är tillsammans med Göteborgs stadsmuseum med som antikvarisk rådgivare under demontering, renovering och återmontering. Själva brokonstruktionen och brobanan kommer att nykonstrueras men så diskret man förmår. Den nya bron ska enligt planen vara på plats någon gång i april 2018.

Kantbalken demonteras för att fraktas till Varberg för renovering och målning. Foto: Ida Dicksson 2017.

Industrismedjan. Foto: Tidaholms museum.

Utställning om järnet visas i Tidaholm

I en utställning som pågår hela året belyser Tidaholms museum järnet ur arkeologisk, historisk och ekonomisk betydelse.

Namnet på utställningen är *Människan och järnet – en kärlekshistoria som aldrig rostar*. Tidaholms museum har en fantastisk industrismedja som en gång var en del av världens största tändsticksfabrik – Vulcan. Smedjan har varit i bruk sedan 1870 och används fortfarande.

Migrationens kontraster – föreläsning på Landsarkivet

Den 5 oktober besökte historikern Johan Svanberg från Stockholms universitet Landsarkivet i Göteborg. Utifrån sin bok *Migrationens kontraster* diskuterade Svanberg hur migrationen har formats av arbetsmarknadsrelationer på olika nivåer i samhället. Föreläsningen koncentrerades främst kring de tyska kvinnor som under 1950-talet invandrade till Sverige för att arbeta på klädfabriken Algots i Borås. Detta skedde inom ramen för Schleswig-Holstein-aktionen, ett avtal med Västtyskland, där tanken var att unga tyskar skulle få arbete och utbildning i Sverige.

Föreläsningen arrangerades i ett samarbete mellan Landsarkivet, Industrihistoria i Väst och GöteborgsRegionens Släktforskare.

Industrihistoriker räddade ångsågverket

Bokanmälan:

Wretens ångsåg – ett unikt svenskt industriminne
Vretens Bygdegårdsförening 2017.

Utanför Skövde ligger Sveriges bäst bevarade ångsågverk från den stora sågverksepoken i slutet av 1800-talet. Sågen byggdes av Dickson & Co från Göteborg 1886–1887, hade sina glansdagar kring förra sekelskiftet och var verksam för husbehovssågning fram till 1971.

Tack vare ett brev till ägarna av Wretens egendom, bröderna Posse, från industrihistorikern Eric Juhlin i slutet av 1970-talet renoverades ångsågen istället för att rivas och den byggnadsminnesförklades 1982. Numera är sågen en angelägenhet för hela bygden, med visningar och en populär sågdag som arrangeras en gång varje år.

Vretens Bygdegårdsförening har lagt ner ett stort engagemang och ideellt arbete för att återskapa den forna industrimiljön, tillsammans med nuvarande ägaren av Wretens Egendom, Fredrik Posse.

I den rikt illustrerade boken om ångsågen skildras sågens historia och hur den räddades till eftervärlden. Man får också veta en hel del om den svenska sågverksepoken, om ramsågens konstruktion, om arbetsplatsens många yrkesmän, om dess betydelse för bygden och hur man hoppas kunna återstarta själva ångdriften av sågen genom en nyförvärvad ångmaskin av samma typ som en gång stod i maskinhuset på Wretens såg.

Boken om det levande arbetslivsmuseet i Wreten är lärorik och lockar verkligen till ett besök.

Arbete på lika villkor?

– Svenska och utländska arbetare
på Surte glasbruk 1943–1978

Gunnel Holmér

Efter andra världskriget förändrades Sverige i rask takt från jordbruks- till industrisamhälle. Tusentals svenskar flyttade från landsbygden till tätorter och större städer i jakten på bättre betalda arbeten. Detta sammanföll med den expanderande industrins ökade behov av arbetskraft. Under perioden 1945–1965 skapades minst 200 000 nya arbetstillfällen inom svensk industri. För att fylla luckorna måste företagen i allt högre grad anställa utländska arbetare.

Detta gällde även glasindustrin och inte minst Surte glasbruk strax norr om Göteborg. Efter en presentation av bruket och dess produktion fokuserar denna artikel på företagets utländska arbetskraft. En viktig fråga är om anställda från andra länder fick likadana uppgifter och arbetsvillkor som svenskarna.

Flaskor på löpande band

Surte glasbruk grundades 1862 och snart inriktades framställningen på

buteljer till den växande bryggerinäringen. Först var tillverkningen hantverksmässig, men efter ett halvsekel introducerades flaskblåsningsmaskiner. Glasblåsningen levde kvar jämtes med den nya tekniken fram till 1926, då produktionen helt mekaniserades. Liksom övrig industri i Sverige fick glasbruket ett rejält uppsving efter andra världskriget. Med 700 anställda i slutet av 1940-talet producerades mer än 2/3 av Sveriges emballageglas i form av flaskor och burkar i

Surte. Den gynnsamma utvecklingen fortsatte ytterligare ett par decennier, främst under 1960-talet med AB Plåtmanufaktur (PLM) som brukets ägare. Växande ekonomiska problem ledde emellertid till att glastillverkningen definitivt upphörde 1978.

Efter mekaniseringen präglades glasarbetet efter hand av långt driven standardisering av produkter, specialiserade maskiner och löpandeband-tillverkning med maskinstyrt och repetitivt arbete dygnet runt sju dagar i veckan. Följande beskrivning från 1950-talets Surte vittnar om hur buteljglasproduktionen utvecklats till en modern tillverkningsindustri:

Hela produktionsprocessen vid Surte är automatiserad (mekaniserad) från det råvaran, huvudsakligen sand, kalk och soda med båt förts till lastningskajen längs Göta älv och till dess den färdiga flaskan eller burken kommer ut ur kylröret för kontroll – först där, vid början av distributionen, ingriper människohänder. Men allra finast är det ordnat vid vinnan – smältugnen – stor som en ordinär enrummare med kök och hall – där råvarorna i pulvriserat och blandat skick, »mäng-en«, förs in för att smältas i över 1.500 graders hetta. Här möter vi automationen. Den reglerar hela smältningsprocessen till dess den glödande glas-

massan lämnar »feedern«, vannans slutstation, för att i droppar falla ner i tryck- och blåsformar, som ger glaset dess slutliga form.¹

Nyckelpersoner i produktionen blev maskinskötarna med teknisk utbildning i glasbrukets regi. Antalet godkända produkter hängde på deras yrkeskunskap, och de måste kunna montera, reparera och »utbyta den maskindel som försämrar produktionen«.² Därutöver måste de kunna »ställa in maskinen så att flaskan blir felfri«, vilket ställde »mycket stora krav på fackkunskap och framför allt sunt omdöme«.³ Med jämna mellanrum skulle maskinskötarna därför kontrollera glasprodukterna. I en sammanställning från driftsavdelningen nämns för flaskor och burkar inte mindre än 60 olika fel och deras bakomliggande orsaker.⁴ Viktigt var också att kunna sköta smörjning av formarna och reglering av tryckluft. Smörjningen måste gå snabbt: »om man räknar med att man gör 80 flaskor i minuten då blir det inte så mycket tid. Det är ungefär en sekund som man har att smörja och då ska man smörja djupt ner«, har en maskinskötare berättat. Arbetsmiljön i hyttan hade mycket övrigt att önska, och utmärkande var maskinbuller, värme, drag, bristfällig belysning och inte minst droppande olja. »Det var så typiskt när man på måndag kom till

jobbet. Då hade man hjälm på huvudet och nya kläder, och så kom det en droppe precis bakom hjälmen, så rann varm olja ner på ryggen«, minns en person.

Det sista momentet i hyttan innebar att en maskin placerade de varma flaskorna på ett överbyggt transportband, där de långsamt fick svalna. I synkammaren vid slutänden av varje sådant kylrör måste produkternas kvalitet kontrolleras av synare. Som nyanställda hade dessa fått en introduktionskurs, varefter skickligheten hade tränats upp genom det fortlöpande arbetet. Det gällde att hålla ögonen öppna för blåsor och andra defekter i glaset. Följaktligen måste synarna ha »fullgod syn, gott omdöme och i en del fall snabb uppfattningsförmåga«:⁵

Var det vanliga sådana här dricka-flaskor – 33 cl – då kom 120 flaskor i minuten. Så fort gick det och då satt en vid bandet och synade och fyra eller fem eller sex packade. Och så gick vi runt. Var 20:e minut bytte vi av varandra på synarstället. Man kunde inte sitta mer än 20 minuter för ögonen fick stryk. Det blänkade så mycket vid lampan, det var starkt ljus där.

Kasserat glas plockades undan för omsmältning medan godkända produkter lades i lådor, backar eller kartonger. I

Foto från Glasbruksmuseet i Surte. »Surte Glasbruk, som tillhör PLM-koncernen, är nordens största emballageglasbruk. Årsproduktionen är ca 400 000 000 enheter, vilket betyder att 40 järnvägsvagnar med glas varje dag på året lämnar Surte« (1962).

synarnas uppgifter ingick också hämtning av tomma förpackningar och transport av färdigpackade flaskor vidare till nästa avdelning. Synarnas arbetstempo var högt, hanteringen tung och rörelserna ensidiga samtidigt som själva arbetsplatsen var kall, dragig, bullrig och i vissa fall trång.⁶

Missnöjet med arbetsförhållanden i kombination med låga löner gjorde knappast Surte glasbruk till någon attraktiv arbetsplats. Därför var personalbristen i princip konstant från 1940-talet och framåt. Avgången av anställda var stor och ortens ungdomar föredrog alternativa försörjningsmöjligheter eller utbildning inom helt andra branscher. Därtill måste Surte konkurrera om arbetskraft med industrier i närområdet eller i storstaden Göteborg. Så sent som 1970 låg glasbrukets totala personalomsättning på 22 procent, och motsvarande siffra för synarna var inte mindre än 33 procent.⁷

Rekrytering av arbetskraft – ett svårlost problem

Rekryteringen av arbetskraft skulle bli glasbrukets största utmaning decennierna närmast efter andra världskriget. »Om vi utgår från dagens situation på arbetsmarknaden med nuvarande konjunkurläge och full sysselsättning, behöver vi sannolikt anställa mellan 50–75 personer per år för utbildning i olika yrken, men främst till

synare och maskinskötare«, framgick det av företagsnämndens protokoll 1961.⁸ Året därpå yppades emellertid en lösning på problemet genom en lagändring, som tillät även kvinnligt nattarbete. Därmed kunde kvinnor för första gången anlitas för treskiftsarbete i synkammaren. I praktiken blev detta snarast en tillfällig ljusning genom stora svårigheter att locka traktens damer i tillräckligt antal.

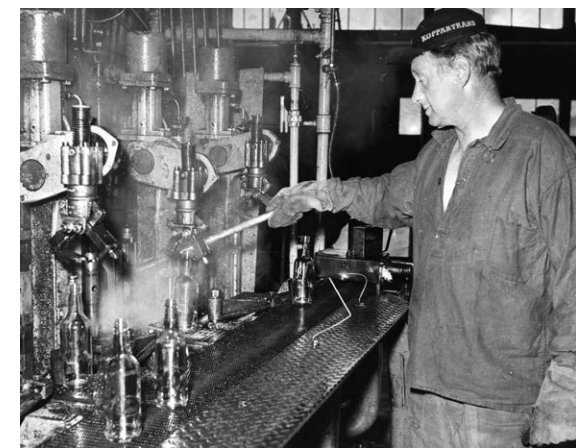
Huvudalternativet på 1960-talet blev istället anställning av män och kvinnor från andra länder. Utländska arbetare på Surte hade tidigare varit få, och som exempel kan nämnas året 1951 med bara ett 20-tal invandrare.⁹ Tillströmningen var förhållandevis blygsam fram till mitten av 1960-talet, då en markant ökning skedde. Av totalt 660 kollektivanställda 1964 kom drygt 250 personer eller nästan 40 procent från något annat land.¹⁰ Kulmen nåddes ett par år senare med 360 utländska arbetare (45 procent).¹¹ Siffrorna var fortsatt höga under återstoden av 1960-talet för att därefter sjunka fram till nedläggningen.¹²

Bland de olika nationaliteterna dominerade finländare medan danskar, greker och jugoslaver svarade för en mindre andel. Därtill kom ett fåtal personer främst från Tyskland, Polen och Österrike. En sammanställning för perioden 1965–1976 visar att kvinnor då utgjorde runt 40 procent av den

utländska arbetskraften.¹³ Nykomlingarna var sällan direktinvandrare utan hade efter ankomsten till Sverige först arbetat inom annan industri. De flesta var under 40 år vid anställningen på Surte och stannade minst två år och inte sällan tio år eller längre. Förhållandevis lång stanntid gällde i första hand finländare men också jugoslaver och i viss mån greker. Till dessa hörde ett par som hade anlänt från Jugoslavien 1965. Innan de sökte arbete bodde de först några dagar i Göteborg hos en bror till bekanta. »Det var en som jobbat här redan i Sverige som åkte med oss till Alafors för man hörde att det fanns jobb. Och vi fick jobb direkt«. Till Surte flyttade de sedan 1966 och var anställda där fram till 1976 respektive 1978. Som pensionärer bor de fortfarande kvar i samhället.

Liksom nämnda jugoslaviska par sökte sig majoriteten av invandrarna till Surte på eget initiativ. Många av dem och främst kvinnor från Finland hade först arbetat inom textil- och beklädnadsindustrin i Boråsregionen. Om någon aktiv värvning förekommit i Finland är oklart, men ett uttalande av Surtes disponent från 1960-talet antyder ändå någon form av nätverksrekrytering.¹⁴

Finska arbetare som arbetat inom textilindustrin i Västergötland sökte hit och började här. Ryktet spred sig

Denne man från Finland började i synkammaren 1962 och gick maskinskötarutbildningen redan året därpå. Maskinskötarbefattning fick han sedan 1965. Bild från Glasbruksmuseet i Surte. Foto: Claes Forsberg.

snabbt och nu har vi stor rekrytering i Finland. Det var ju fö de finska arbeterskorna som bröt mansväldet på bruket.

Beträffande Danmark finns däremot uppgifter från 1970-talet om annonsering efter arbetare till glasbruket.¹⁵ Av platsansökningarna att döma hade majoriteten invandrare liksom svenskar folkskola eller grundskola bakom sig. Män med någon form av utbildning hade vanligen gått yrkesskola med teknisk inriktning och kvinnor någon hushålls- eller handelsinriktad linje. Uppgifter om tidigare anställningar i hemlandet är sporadiska men tendenserna är ändå

Syning. Bild från Glasbruksmuseet i Surte. Foto: Paul Lindgren.

tydliga. Flertalet hade varit knutna till jord- och skogsbruk eller i någon mån till industri, handel eller service-näringar. Lika väl som sina svenska kollegor saknade de tidigare erfarenhet av glasarbete vid anställningen på Surte.

Arbete på lika villkor?

Oavsett nationalitet fick flertalet nyanställda män och kvinnor börja på synaravdelningen. Eftersom få svenskar sökte sig dit kom utländsk arbetskraft snart att dominera på denna avdelning. Av dess arbetare 1967 var drygt 70 procent invandrare och fem år senare hade andelen ökat

till drygt 80 procent.¹⁶ Alla måste inledningsvis genomgå en kurs och fick därefter förkovra sig genom det dagliga arbetet. Detta kunde utföras utan någon kunskap i svenska språket. Manliga synare med »fallenhet för tekniskt-mekaniskt arbete» handplockades för vidareutbildning till maskinskötare både om de kommit från Sverige eller från andra länder. De utländska maskinsköterna var främst finländare men även jugoslawer och greker. Inga personalhandlingar har pekat på att dessa skulle tilldelats sämre arbetsuppgifter än svenskar. Tvärtom verkar företaget ha satsat på internutbildning både för inhemska och utländska män med målet att säkra återväxten av maskinskötare. Arbetsgivaren var troligen relativt ointresserad av varifrån arbetskraften kom bara behovet kunde tillgodoses. Enligt en lönelista från 1972 med över 600 arbetare var andelen utländska maskinskötare drygt 40 procent.¹⁷ Därmed bekräftades att också invandrade män precis som svenskar erhöll kvalificerade uppgifter och kunde göra karriär.

Sålunda finns inga belägg på Surte för diskriminering baserad på etnicitet men däremot på genus. Källmaterialet visar tydligt att utländska och svenska kvinnor nästan undantagslöst blev kvar på synaravdelningen. Trots flera anställningsår förblev

diskning, paketering och andra rutinsysslor enda alternativet till syning om de ville byta avdelning. Ändå konstaterade arbetsgivaren närmast sensationellt på 1960-talet beträffande synarna att »kvinnorna är vår värdefullaste arbetskraftsreserv, deras användbarhet inom industrin är långt större än man tidigare traditionellt trott».¹⁸ Samtidigt framgår av en intervju från samma tid att brukets disponent var skeptisk till kvinnors yrkesarbete. I denna hävdade han att för männen var synare ett yrke, medan det för kvinnorna bara var ett

sätt att tjäna pengar. Uttalandet bottnade i att kvinnor förväntades vara mera bundna än män till hem- och hushållsarbete och barnomsorg och därför inte kunde erbjudas samma möjligheter till utbildning eller utveckling inom ett specifikt yrke. Ännu återstod mycket att göra för ökad jämställdhet mellan kvinnor och män inom svenskt arbetsliv!

Gunnel Holmér, historiker samt glas-antikvarie och avdelningschef för kulturmiljö och forskning på Kulturparken Småland i Växjö

Noter

1. *Aftonposten*, 22/6 1955.
2. Utbildning, F 3 D: 2, AB Surte Glasbruks arkiv, SE/GLA/14080.
3. Utbildning; F 3 D: 1, SE/GLA/14080.
4. Utbildning, F 3 D: 3, SE/GLA/14080.
5. Utbildning, F 3 D: 2, SE/GLA/14080.
6. Utredningar, rapporter, F 12:8, SE/GLA 14080.
7. Personalstatistik, A 2: 3, SE/GLA/14080.
8. Företagsnämndens protokoll, A 2: 5, SE/GLA/14080.
9. Företagsnämnden protokoll 25/6 1951, A 2: 1, SE/GLA/14080.
10. Utländsk arbetskraft inom Svenska Fabriksarbetareförbundets verksamhetsområde. Undersökning i november–december 1964, mikrofilmade handlingar, allmän korrespondens, film nr D 309, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, (ARAB), Stockholm.
11. Uppgiften gäller december 1966, Personalstatistik, A 2: 2, SE/GLA/14080.
12. Personalstatistik, Företagsnämndens protokoll, A 2: 2-4, SE/GLA/14080.
13. Företagsnämndens protokoll, A 2: 2-4, SE/GLA/14080.
14. *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*, 4/5 1964.

15. AMS Cirkulärmeddelande 1974-08-15, "Rekrytering av arbetskraft i Danmark", E IV: 23, SE/GLA/12610.
16. Statistik, H: 1 och Nettolönespecifikation, period 1.2, 1972, G 6 C: 1, SE/GLA/14080.
17. Nettolönespecifikation, period 1.2, 1972, G 3 C: 1, SE/GLA/14080.
18. Fabriksarbetaren, 2/1963.

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet Landsarkivet i Göteborg

AB Surte Glasbruks arkiv (referenskod SE/GLA/14080)

Älvsborgs länsarbetsnämnds arkiv (referenskod SE/GLA/12610)

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB) i Stockholm

Tryckta källor och bearbetningar

Aftonposten

Aktiebolaget Surte-Liljedahl – Minnesskrift 1761–1939, Göteborg, 1930.

Fabriksarbetaren

Fogelberg, Torbjörn, *Surte glasbruk 100 år – kort historik*, AB Plåtmanufaktur, Malmö, 1962.

Färdig, Karl-Gustav, *Sveriges glasindustri*, Industriens upplysningstjänst, Stockholm, 1949.

Göteborgs handels- och sjöfartstidning

Holmér, Gunnel, *Flaskor på löpande band – arbete och arbetskraftsrekrytering vid Surte glasbruk 1943–1978*, doktorsavhandling i historia, Linnéuniversitetet, Växjö, 2017, (www.diva-portal.org).

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm, 2010.

Mossfeldt, Peter, *Surte – glasbruket som försvann. Erfarenheter och konsekvenser av en företagsnedläggning*, Arbetslivscentrum, Stockholm, 1980.

Nilsson, S-G & Andersson, *Synarnas arbete vid Surte glasbruk. En intervjuundersökning*. Personaladministrativa rådet, Göteborgsavdelningen, Mars 1962.

Nordström, Olof, *Svensk glasindustri 1550-1960 – Lokaliserings- och arbetskraftsproblem*, Lund, 1962.

Weidow, Jarl, *Svenska glasbruk 1555–1965*, Svenska glasbruksföreningen, Växjö, 1969.

Östling, Brutus (red.), *Surtekonflikten: en bok om arbetarkommittén och dess kamp mot PLM*, Mölndal, 1980.

En riktig höjdare på Slakthusområdet

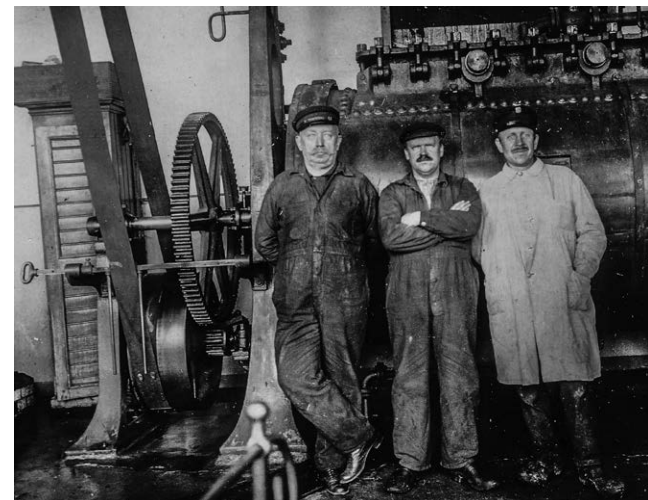
Först gjorde vi en mödosam tornbestigning för att sedan avrunda det hela med en kall öl hos Spike Brewery. Så gick det till när föreningen besökte Slakthusområdet.

Näja, särskilt mödosamt var det väl egentligen inte att gå upp i Slakthusområdets gamla vattentorn där det förr fanns kylrum och stora vattencisterner. Visserligen några branta trappor men där uppe hade man en fin utsikt över staden.

Det var den 24 november som 14 medlemmar genomförde detta studiebesök med ölprovning. Vi guidades av en person som verkligen kan Slakthusets historia. Nämligen medlemmen Åke Eriksson som bott på området och vars pappa var slaktare där.

Göteborgs Slakthus invigdes under högtidliga former i september 1905. Till och med kungen, Oscar II, fanns på plats. Ägare under alla år, fram till nedläggningen 1969, var Göteborgs kommun.

Förutom själva slakteri-verksamheten så hölls det också livliga auktioner där kor och grisar köptes och såldes.

Medlemmen Åke Erikssons farfar Fridolf Eriksson, i vita rocken, tillsammans med två maskinister på samma ställe där Spike Brewery ligger idag.

Nya företag

Numera är det kommunala bolaget Higab som äger merparten av området. Nya verksamheter har tillkommit i de gamla kulturhistoriskt intressanta byggnaderna.

Ett exempel är Spike Brewery som har sin verksamhet i tornet. Bryggeriet ligger i bottenplanet och en av ägarna, Marcus Axberg, berättade att man också har vissa planer på att utöka verksamheten. Kanske blir det en restaurang så småningom.

Spike Brewery flyttade in för två och ett halvt år sedan. I början bryggde man 6 000 liter öl i månaden men nu är den siffran fördubblad till 12 000 liter i månaden.

Marcus Axberg berättade hur bryggningen går till, från malt till färdig produkt, och som avslutning fick vi provsmaka några olika sorters öl. Ett gott studiebesök.

Kenth Lärk

Journalist och redaktör för Industrihistoria i Väst

Marcus Axberg visade runt i lokalerna och berättade om bryggeriets verksamhet.
Foto: Kenth Lärk.

På väg upp i tornet. Foto: Kenth Lärk.

Bli medlem i Industrihistoria i Väst!

Föreningens medlemmar utgörs av myndigheter, institutioner, företag och föreningar som inom regionen arbetar på det industrihistoriska fältet samt enskilda personer med intresse för industrihistoria.

Som medlem bidrar du till vår möjlighet att verka påtryckande och för att sprida kunskap om och intresse för det industrihistoriska arvet. Som medlem kan du vara med och påverka vår verksamhet och lyfta fram frågor som du tycker är angelägna och intressanta. Du får också möjlighet att träffa likasinnade och att lära dig mer om Västsveriges industrihistoria.

Som medlem får du vår medlemstidning med spännande artiklar om industrihistoria och nyheter om vad som är på gång inom vårt ämnesområde. Vidare får du kallelse till våra föreningsmöten samt inbjudan att delta i våra aktiviteter, i form av intressanta föredrag, guidningar, stadsvandringar och spännande studiebesök. Tipsa oss gärna om föreningsaktiviteter och ämnen att ta upp i vår tidning.

Miss inte heller föreningens hemsida. På denna ges bland annat information om föreningens aktiviteter och tillgång till tidigare nummer av medlemstidningen, samt arkiv- och litteraturguider.

Medlemskap

Du blir medlem genom att betala in medlemsavgiften till föreningens plusgiro 126 25 70-3 och skicka e-post eller brev med dina kontaktuppgifter till oss. Årsavgiften för enskilda medlemmar är 150 kr, för ideella föreningar 300 kr och för institutioner, myndigheter och företag 500 kr.

Gediget uppslagsverk lockar till forskning

Bokanmälan:

Ett västsvenskt kulturarv

– de enskilda arkiven i Riksarkivet Landsarkivet i Göteborg

Peter Nordby

Landsarkivet i Göteborg 2017

Äntligen! I många år har detta varit »boken som kommer snart«. När den nu är här, blir jag därför inte förvånad över att den är drygt 750 sidor tjock – ett mastodontverk av gamla mått! Mannen bakom boken är Peter Nordby, tidigare ekonomihistoriker vid Göteborgs universitet och till för något år sedan förste arkivarie vid Riksarkivet Landsarkivet i Göteborg. Boken presenterar Landsarkivets 22 000 hyllmeter enskilda arkiv, vilket innefattar arkiv från framför allt företag, föreningar och enskilda personer.

Av de enskilda arkiven är drygt 95 procent ordnade och förtecknade och 81 % (18 000 hyllmeter) är företagsarkiv från lite mer än 800 olika företag. Med boken vill Peter Nordby beskriva de enskilda arkiven ur olika perspektiv, ge en inblick i hur de hanteras, sätta dem i ett historiskt sammanhang och väcka läsarens arkivnyfikenhet. Dessutom vill han att boken skall fungera som en uppslagsverk till, och samtidigt lyfta fram forskningsmöjligheter i, de enskilda arkiven.

I ambitionen att ge arkiven ett historiskt sammanhang skapar Nordby först en omfattande näringslivs- och samhällshistorisk bakgrund med avsnitt om bland annat textilföretagen i Borås, varvsstaden Göteborg, industristaden Trollhättan och hur Stena tog över färjetrafiken.

I kapitlet »De enskilda arkiven – när, var, hur« beskrivs Landsarkivets ständigt ökande lokalbehov, och hanteringen av arkiv. För oss icke-arkivarier ger boken bland annat insyn i hur man kan gallra omfattande material som verifikationer. Ett intressant exempel ges ur Katrinefors arkiv där vissa serier endast bevarats från vart tionde år som stickprov. Där beskrivs också betydelsen av Kommitteen för inventering av enskilda arkiv i Väst-sverige som kom till 1954 och lade grunden till Landsarkivets genomtänkta och uppsökande verksamhet som under 1970- och 1980-talen främst riktade sig mot företag. Här beskrivs också mottagandet av arkiv till Landsarkivet som bland annat bestått av de två allra leveransintensivaste perioderna av företagsarkiv 1968–1972 och 1979–1990.

Boken är därefter indelad i olika arkivkategorier. I varje kategori presenteras först de största eller viktigaste arkivbildarna inom kategorin med en historisk tillbakablick (vilket gör att boken, sådär i förbifarten, innehåller relativt omfattande företagshistorik för många olika branscher och företag). Därefter följer nedslag i och exempel på handlingar ur några av dessa arkiv.

Den första och mest omfattande kategorin är företagsarkiven med dels bruks- och dels industriarkiv. Där finns historik från företag som pappersbruken Wargön och Katrinefors, och glasbruken Surte och Limmared, samt nedslag i arkivhandlingar specifikt från bland annat just Limmareds glasbruk och Wargöns AB. Där finns historik om industribranscher som bland annat verkstadsföretag i Västsverige och nedslag i bland annat Gamlestadens fabrikers arkiv och Töreboda Limträns arkiv.

Därefter följer handels- och transportarkiv, finans- och försäkringsarkiv och sist föreningsarkiv och person-, släkt- och gårdsarkiv. Intressant för Industrihistoria i Västs medlemmar kan kanske vara att Landsarkivet bland annat har personarkiv från tolv direktörer, brukspatroner och godsägare.

Företagsarkiv som förvaras på Landsarkivet i Göteborg.

Ett intressant exempel är Sven Almqvists arkiv som bland annat innehåller många handlingar från Lindholmens varv, något som annars saknas vid Landsarkivet (Lindholmens varvs arkiv finns huvudsakligen på Nordstjernans arkiv i Engelsberg).

Arkiv innehåller inte bara text utan också massor av bilder vilket i boken redovisas med ett omfattande bildmaterial. Här finns till exempel: originalritningen till en sillburk 1969 i AB Surte Glasbruks arkiv, fotografier från uppförandet av saluhallen i A Keiller & Cos Mekaniska verkstads arkiv och bilder på den bombade (1945) och återuppbyggda (1950) fabriken i Cannstatt i Stuttgart i Svenska Kullagerfabrikens arkiv. I detta sammanhang bör även nämnas arkivarie Karl-Magnus Johanssons utmärkta och garanterat tålmodskrävande redigerings- och layoutarbete för de många sidorna.

Boken avslutas med tabellförteckningar och ett register över företag och föreningar, ett register över släkt- och personarkiv och ett register över gårdar. Här snackar vi ordentliga register, som i den gamla tidens böcker – en viktig detalj som allt för ofta glöms i nya publikationer av alla de slag.

Och visst uppnår boken sitt syfte. Forskningspotentialen i Landsarkivets enskilda arkiv, såväl för en mängd akademiska discipliner som för amatörforskningen, har aldrig varit så tydlig. Mycket riktigt konstaterar också Martin Fritz, professor emeritus i ekonomisk historia vid Göteborgs universitet, i bokens företal att många avhandlingar och uppsatser som ventilerats vid Göteborgs universitet, helt eller delvis har byggts på de arkiv Nordby presenterar. Detta kommer framöver att underlättas betydligt. För min egen del kommer Peter Nordbys *Ett västsvenskt kulturarv* garanterat att fungera såväl som uppslagsverk som inspiration till forskningsmöjligheter och som tegelsten kommer den att väl förtjäna sin plats i bokhyllan.

Ida Dicksson är frilansande
industriantikvarie och industrihistoriker

Granitlejonen på Morlanda säteri

Bengt Altenberg

Nedanför huvudingången till Morlanda säteri på Orust står två lejonskulpturer i granit. Lejonen står på baktassarna och håller var sin sköld framför sig. Skulpturerna skapades av Granitaktiebolaget C A Kullgrens Enka, ett företag med säte i Uddevalla och stenbrott på flera platser i Sverige. Lejonen har en intressant historia.

Säteriets ägare Jon Thorburn skrev 1972 i ett specialarbete i gymnasiets årskurs 3 följande om lejonen:

De två stenlejonen, som flankerar trapporna upp till corps-de-logiet, är huggna av livstidsfångar på Varbergs fästning. Vissa av dessa fångar, som utarrenderats till Kullgrenska stenfirman, fick nämligen välja mellan att antingen hugga ett lejon och sedan bli fria eller sitta inspärrade på livstid.

Lejonen var ursprungligen avsedda för en bro i Hamburg, men på grund av ett heraldiskt fel kom de ald-

rig dit. Granitfirman lät lejonen stå kvar tills dåvarande styrelseordföranden Johan Sanne i slutet av 1800-talet överförde dem till Morlanda.

Varbergsetnologen Albert Sandklef (1893–1990) förklarar i sin historia om Varberg (s. 440 f.) lejonen på ett något annorlunda sätt:

Från 1850 hade slottsbyggnaderna på Varbergs fästning tagits i anspråk som straffängelse. I början av 1850-talet träffade Allvar Kullgren avtal med fångvårdsstyrelsen om att fångarna finge användas i hans stenindustri

Granitlejonen framför Morlanda säteri. Foto: Biketommy.

mot en billig ersättning till staten. Fångarnas stenarbete startade 1856. [...]

Firma C. Bues i Hamburg beställde år 1870 sten till en bro. Broräckena utformades monumentalt och kröntes av två lejon. När de sistnämnda voro färdiga, beslöt man att göra två repliker. De såldes sedermera till Morlanda säteri i Bohuslän, där de ännu stå utanför huvudfasaden.

Oavsett vilken av dessa förklaringar som är den rätta, sätter de fantasin i rörelse hos var och en med intresse för stenhuggeriföretaget Kullgrens Enka och Sveriges granitexport under 1800-talet. Och framför allt väcker de frågor. Vilken bro i Hamburg var

lejonerna avsedda för? Ersattes de av heraldiskt korrekta lejon? Och finns dessa kvar att beskåda i Hamburg?

Tack vare internet kan man faktiskt leka detektiv och få svar på dessa frågor, även om en del detaljer förblir oklara. Uddevallaföretaget Kullgrens Enka började leverera granit till Hamburg i slutet av 1860-talet. Staden hade då blivit en del av Nordtyska förbundet och den transatlantiska handeln expanderade kraftigt. För att klara av det växande behovet av hamn- och lagerutrymmen började man anlägga ett modernt tidvatenskyddat hamnområde i norra Elbegrenen strax söder om den gamla stadskärnan. Hamnen anlades på en långsträckt ö, Kehrwieder, som

delade flodgrenen. Området avskildes från staden av en segelbar kanal, Zollkanal, och var förbundet med staden genom ett antal broar.

Två av dessa broar var Brooksbrücke och Kornhausbrücke. Till båda levererade Kullgrens Enka granit år 1869 (Kornhausbrücke kallas i leveranslistan Brandstwietenbrücke efter den affärsgata som leder fram till bron). Båda broarna invigdes i början av 1870-talet. Men när Tyskland enades 1871 och Hamburg hamnade innanför den tyska tullunionen fick staden som ersättning behålla privilegiet med tullfrihet i form av en frihamn. Frihamnsområdet, som fick namnet Speicherstadt ('Magasinstaden'), byggdes på öarna alldeles söder om broarna. Dessa blev snart för små och ersattes på 1880-talet med nya och pampigare broar.

Den nya Brooksbrücke var försedd med fyra symboliska statyer med anknytning till staden (Hammonia, Europa, Barbarossa och St. Ansgar). Den nya Kornhausbrücke fick så småningom också fyra statyer vid brons landfästen. De föreställde berömda upptäcktsresande: Columbus, Vasco da Gama, Magellan och James Cook. Båda broarna och deras statyer förstördes under andra världskriget men återuppsattes på 1960-talet.

Den man som ritade och lät bygga de nya broarna var byggnadsin-

Brooksbrücke cirka 1895.
Foto: Wikimedia Common.

genjören och stadsplaneraren Franz Andreas Meyer (1837–1901). Han var ansvarig för flera samtida brobyggen och ledde också planeringen av parkområdet kring den övre delen av sjön Alster (Außenalster) i centrala Hamburg. I nordöstra delen av sjön, där dammen Feenteich mynnar ut i Alster, lät han riva en gammal träbro och ersätta den med en ny vacker valvbro av tegel och granit. Bron fick namnet Feenteichbrücke ('Fedammsbron'). Materialet hämtade han till stor del från de gamla rivna broarna Brooksbrücke och Kornhausbrücke. Från Kornhausbrücke tog han bröstvårnet av granit och de kolonner som omgärdar brospannet på båda sidor och som bär upp brons fyra lantärnor.

Och på Alstersidan, vid vardera brofästet och riktade ut mot sjön, står

Feenteichbrücke.
Foto: Wikimedia Common.

minsann också två granitlejon med Hamburgs vapensköld mellan framtassarna. Bakom sig har de det lummiga parklandskapet längs sjön och parkvägen »Schöne Aussicht« som leder över bron. Lejonet lät Meyer flytta till deras nuvarande plats från den rivna Brooksbrücke. De är med all sannolikhet de godkända exem-

Ett av stenlejonet vid Feenteichbrücke.

Källor

Malmöns stenhuggeri. Granitaktiebolaget C.A. Kullgrens Enka.
Förteckning öfver större granitarbeten. 1909.
Sandklef, Albert, *Varbergs historia*. Varberg 1963.
<https://digitaltmuseum.se/011014409681/lejonskulpturer-med-skoldar-utan-information-framfor-morlanda-sateri-pa>
<http://www.hamburg-tourism.de/sehenswertes/kultur-in-hamburg/kultur-von-a-bis-z/feenteichbruecke/>
<https://de.wikipedia.org/wiki/Feenteichbrücke>
<https://de.wikipedia.org/wiki/Speicherstadt>

plar som fick ersätta de refuserade lejonet som placerades på Morlanda säteri. Skillnaden är framför allt att Morlandalejonens sköldar saknar en reliefbild med Hamburgs stadsvapen.

I motsats till Brooksbrücke och Kornhausbrücke och många andra broar i Hamburg klarade sig Feenteichbrücke med dess lejon oskadda undan andra världskrigets bombärder. De är nu kulturminnesmärkta. Bäst ser man dem från sjösidan och har man vägarna förbi rekommenderas en båttur på sjön. Då kan man på nära håll beundra den hantverkskicklighet som fanns bland fångarna på Varbergs fästning.

Bengt Altenberg
Professor emeritus, Lund

Medaljutdelning på tändsticksfabriken Sirius 1923

Tore Hartung

Lidköpings tändstickshistoria tog slut 1963 efter en mer än hundraårig epok. Redan 1856 omtalas tillverkning av tändstickor på länderiet Vänersvik men senare flyttade det hantverksmässiga arbetet till andra lokaler i staden. Det var giftiga och också mycket brandfarliga fosfortändstickor som först framställdes.

En fabrikslokal vid västra hamnen brann olyckligtvis ned och tillverkningen flyttade därför 1877 till en fabrik på Kållandsgatan, där man började tillverka säkerhetständstickor. De lokalerna kom senare att byggas om och förvandlas till den legendariska Brottarhallen. Mycket av tändstickstillverkningen skedde länge i hemmen, där askar klistrades ihop med vetemjöl, som dock blandats med arsenik för att hindra fattiga familjer runt om i bygden att äta upp klistret.

Tändsticksfabriken på Kållandsgatan hade goda tider trots att konkurrensen var hård från fabriker runt om i Sverige. Manliga och kvinnliga arbetare sökte sig från landsbygden in till Lidköping för att få arbete och yrkeskunnigt folk värvades från Vänersborg och Uddevalla och fabriken blev snart den största i staden.

En överkapacitet på tändstickor började tyvärr kännas av vid sekelskiftet och det drabbade Lidköping hårt. Den Lidköpingsägda fabriken köptes nämligen 1905 upp av det mäktiga Jönköpingsbolaget som ville rationalisera och

Tändsticksarbetaren Aina Johansson i arbete vid en paketeringsmaskin 1917–1920. Foto: Vänermuseet.

därför lade ned tillverkningen. För 300 arbetare, män och kvinnor, grinade nu nöden i ansiktet. Behjärtade finansmän i Lidköping kände dock ett ansvar och snabbt tecknades aktier i en ny fabrik med namnet Sirius. Initiativtagare var bryggeridirektören Linus Westberg och han blev också VD för den nya fabriken, som snabbt byggdes upp och redan efter ett år kunde tas i bruk. Den nedlagda fabriken arbetare, många med stor yrkeskunskap och utbildade för att sköta de maskiner som alltmer blivit nödvändiga, kunde nu åter få arbete och deras insatser gjorde att Sirius inom kort blev känd för god kvalitet på sina produkter. Tändsticksindustrin i Lidköping hade därför medvind, ytterligare en fabrik byggdes vid Vänerstranden, snett emot Sirius, den kallades Norra fabriken men lades ned redan 1937. Tändstickor tillverkades av aspträ och under många år dominerades stadsdelen Själdalen

av mäktiga berg av aspstockar, som sommartid sprutades med vatten.

En bild av den patriarkaliska stämning som rådde inom industrierna på 1920-talet får man genom ett reportage i NLT från 1923. Direktör Linus Westberg hade i januari inbjudit Siriusanställda till en festlighet på Hotell Örnen. Anledningen var främst att Kungliga Patriotiska Sällskapets medaljer, tre i guld och sex i silver, skulle utdelas och det skedde vid en påkostad middag med tal och musikunderhållning. Efter att Linus Westberg hälsat alla välkomna gick ordet över till kyrkoherde Fogdegård som i tidens anda höll ett högstämt och patriotiskt tal om hur nödvändigt det är att det i ett samhälle finns plikt känsla, samvetsgrannhet och arbetsglädje. Han gratulerade också Siriusfabriken till dess exportframgångar och påpekade att det svenska ordet tändstickor var känt i hela världen.

När det sedan var dags för medaljutdelning vände sig direktör Westberg särskilt till två trotjänare, nämligen fabriksmästaren Johan Pettersson, som under alla sina 54 år på fabriksgolvet gett prov på yrkeskunskap, god förmåga att leda arbetet och teknisk begåvning. Den andre trotjänaren var maskinmästaren Fritiof Bergkvist, med 42 år inom tändsticksindustrin, och han var enligt direktören ett tekniskt snille. Bergkvist var självlärd men ändå kunde rita, konstruera och också bygga flera av de avancerade maskiner som verk-

Exteriört foto cirka 1910. Foto: Werner Lindhe/Vänermuseet.

samt bidragit till Siriusfabrikens ledande ställning i Sverige.

Medaljörernas tack framfördes vid desserten av Johan Pettersson, som berättade att han börjat som tändsticksarbetare 1868, elva år gammal. Då var ännu maskiner sällsynta och svarvarna drogs med handkraft. Den giftiga fosforluften i fabriken orsakade då också svåra skador på ögon och lungor. Nu hade arbetsmiljön blivit mycket bättre och det tackade Pettersson för och han var också tacksam för, vad han kallade den humana kapitalism, som gjort att Siriusfabriken kommit till stånd.

Den trivsamma sammankomsten i Hotell Örnens festvåning avslutades med kaffe och avec och då underhöll kyrkoherde Fogdegård genom att sjunga några av tidens andliga och fosterländska sånger. Senare blev stämningen säkert mer uppsluppen genom de populära melodier som spelades på piano av »Tändsteckens« kontorist Waldan Birgersson.

Efter avslutad fest förädrades alla de glada och nöjda gästerna specialtillverkade tändsticksaskar med röd etikett och försedda med dagens datum. Förvisso tänkte ingen av dem på det slagord som flera decennier senare pryddes en socialdemokratisk valaffisch; den med en medaljprydd ståtlig gråhårsman och texten: »Gärna medalj men hellre en rejäl pension«.

Tore Hartung
Före detta historielärare

Den största haveristen i Göteborgs hamn

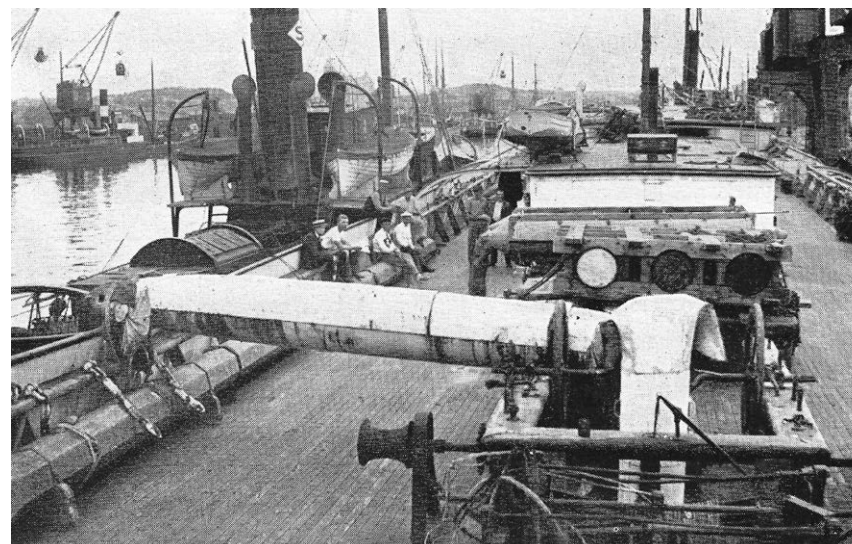
Ida Dicksson

Jag hade i oktober 2017 nöjet att köpa Leo Bonsdorffs utmärkta bok Göteborgs hamn genom tiderna från 1929–1931. Trots att jag som regel letar efter torra fakta, denna gång om Vestkustens Petroleum Aktiebolag, fastnade jag för en blötare historia om ett skeppshaveri och jag tar mig friheten att här återberätta historien, med en samtidig uppmaning till alla att ta en titt på denna innehållsrika bok när ni får chansen.

Jag vill samtidigt passa på att erkänna att sjötermer inte är min starka sida och många av er läsare förstår säkert många av de begrepp som jag återger här nedan bättre än jag själv. Den som önskar veta mer om barken, som det handlar om, kan finna mer information om detta i Leo Bonsdorffs text som här är något omskriven och förkortad.

I juni 1920 låg ett stort fartygsskrov vid Sannegårdshamnens östra kaj som var mastlöst och så härjat att det var svårt att föreställa sig att det med en

lastkapacitet av 3 500 ton var Skandinavians största barkskepp. Det var en norsk järnbark, Storegrund, hitkommen från Sabine vid Mexikanska golfen med full last av svavel. Resan från avgångsorten hade börjat bra med fint väder och rekordfart, distansen mellan Sabine och Hebriderna hade gjorts på bara nio dygn. Men i närheten av Stornoway på skotska kusten överfölls Storegrund av en orkanlik storm som i ett slag förändrade situationen och förvandlade den imponerande seglaren till ett vrak.

Storegrund däck som det såg ut efter haveriet. I förgrunden den vinkelrätt böjda stormasten, till vänster bogserångaren Storesand.

De segel, som inte omedelbart hunnit bärgas, gick på ett ögonblick i trasor. Till följd av upprepade, ytterst våldsamma slingringar i den svåra sjön började det stående godset i riggen att ge sig och masterna att svikta. Snart stod det klart för alla ombord att det bara var en tidsfråga, innan barduner och vant skulle springa av den våldamma påfrestningen och riggen gå över bord. Den svåra sjön hade samtidigt övergått till lömska efterdyningar och masterna fick en ödesdiger benägenhet att pendla. Till råga på allt hade mörkret fallit på, och man hade svårt att överblicka det hemiska läget i hela dess vidd. Frivakten väcktes och störtade ut på däck. Inget stod emel-

lertid i mänsklig makt att göra, och med ett väldigt brak gick först kryss- och sedan stormasten över bord — den ena åt styrbord, den andra i motsatt riktning.

Så kom turen till den kvarstående fockmasten. Sedan styrbordsbardunerna gått av, trodde man, att denna skulle falla över åt babord, men då plötsligt en kraftig sjö lade fartyget över åt styrbord, gick masten överbord åt det hållet. Nu återstod inget annat än att kapa ifrån sig resterna av riggen, för att inte rundhulten vid fartygets häftiga krängningar skulle slå hål i fartygssidorna. Efter hållet skeppsråd riggade man upp en nödmast längst fram och med hjälp av två snedsegel

En del av Storegrunds manskap efter fartygets ankomst till Sannegårdshamnen.

kunde fartyget få styrfart. På detta sätt fortsattes resan i fyra dygn, tills man på 60 distansminuter från Rockall fick assistans av en trålare, som lyckligt förde fartyget till Stornoway. Härifrån underrättades fartygets rederi omedelbart om vad som skett, och snart bogserades Storegrund den långa vägen över Nordsjön in till Göteborg av en norsk bogserångare, Storesand.

Storegrunds däck var, där det låg i Sannegårdshamnen, en lika trist som intressant syn. De kraftigt tilltagna järnundermasterna hade dels gått av på några fots höjd från däck, dels höjts i nära nog rät vinkel, som om de varit bräckliga kaminrör, varvid brädgångsplåtarna på sidorna helt genomslagits, utvisande åt vilket håll fallet skett. Av hela riggen fanns förutom bogsprötet inget annat än vantskruvarna! Räckverk och dävertar hade höjts som kramgoods, och livbåtarna var sön-

derslagna eller bortspolade. Däremot stod däckshuset och navigationshytten längst bak orubbade som en påminnelse om att katastrofen inte skett direkt genom överbrytande sjö utan genom våldsamma efterdyningar.

Som en lycka i olyckan kan nämnas, att inte en enda man omkom av den 24 man starka besättningen. Denna bestod – förutom av några amerikanare, engelsmän och danskar – uteslutande av norrmän. Till och med fartygets lilla och mycket avhållna skeppshund, hade lyckligt och väl överlevt. Inte ens hönssen hade tagit någon skada, utan trippade kacklande runt på det solbelysta däck. Efter en tid i Göteborg förklarades fartyget sjöodugligt; skrovet såldes och omändrades till läktare, en låg pråm för att frakta gods. Men inte ens i detta degraderade skick skulle fartyget få någon ro. I början av november samma år blåste full storm över Östersjön, under vilken en stor järnläktare lastad med järnvägsskenor förläste vid Sora Karlsö. Två lik hade flutit i land vid Grytnäs skärgård, båda försedda med livbälten med namnet Storegrund. Vid Hostena hade ytterligare två lik påträffats, och vid Bokö hade två namnbräden med samma namn spolats på strand en. Storegrunds olycksfärder voro för alltid ändade.

Ida Dicksson är frilansande
industriantikvarie och industrihistoriker

Intressant studie om kulturmiljövårdens problem

Bokanmälan:

Industrihistoriska värden – formering och omförhandling.

Jan af Geijerstam

FoU-publikation från Riksantikvarieämbetet 2016.

Gamla nedlagda fabriker och industriområden i Europa och USA har under de senaste genomgått en genomgripande omvandling. I många fall har områdena tagits i anspråk för nya ändamål, utan någon större omtanke om dess historia. Under de senaste decennierna har dock medveten om det industriella kulturarvets värde ökat och de industrihistoriska lämningarna betraktas numera ofta som resurser för regional utveckling, där besöksnäring och nya typer av tjänsteföretag ses som en möjlighet att vända den negativa trenden vad gäller befolkningsutveckling och kommunal ekonomi.

Men hur klarar sig kulturmiljövårdens värden när andra intressen tränger sig på? Industriminnesforskaren Jan af Geijerstam har studerat intresse- och värdekonflikter mellan produktions-, natur- och industriarvsintressen på fyra platser i Bergslagen, som under de senaste tio åren genomgått stora förändringar, och där konflikterna mellan de olika intressena har blivit tydlig.

Studien är en av tre rapporter från forskningsprojektet Brytpunkt Bergslagen, som undersökt om det industriella arvet kan utgöra en resurs vid en förnyelse av regionens näringsliv.

Fyra fallstudier

De fyra fallstudierna är: återöppnandet av järnmalmgruvan i Dannemora, där ansökan till miljödomstolen lämnades in 2007 och driften påbörjades 2012; ombyggnationen av Avestaforsens kraftverk, som pågick 2001–2008,

Per-Olov Lindström, gjutare och ordförande i Hälleforsnäs gjuterimuseum. I bakgrunden till vänster ses det gamla kolhuset från början av 1800-talet.

Får stå tillbaka

Jan af Geijerstams slutsats är inte oväntat att kulturmiljövårdens värden till stor del fått stå tillbaka för ekonomiska intressen, som i fallet Dannemora och Avestaforsen, och för naturvårdande intressen, som i fallet Hälleforsnäs. I fallet om dammanläggningarna vid världsarvet Falu koppargruva fick konflikten en lyckad lösning genom ett kommunalt förvärv av den stora dammen och en skötselplan som säkrar såväl omgivningen mot dammbrott som de kultur- och teknikhistoriska värdena.

Det finns, enligt af Geijerstam, flera orsaker till att kulturmiljövården hade stora svårigheter att påverka utvecklingen vid de studerade intressekonflikterna. Han nämner fem centrala förhållanden: kulturmiljövården agerar reaktivt istället för proaktivt, kulturmiljövårdens värden är svåra att kvantifiera, kulturmiljövården har brist på resurser, det saknas en helhets-syn för bruksmiljöer där företaget lämnat orten, och det finns brister i styrningen av statliga resurser vid behandling av förorenade miljöer samt brister i handläggning och kommunikation av den typen av kulturmiljöfrågor.

I fallet Avestaforsen lyckades dock de kulturmiljöhävdande intressena, framför allt från kommunens sida, mildra skadeverkningarna av kraftverks-ombyggnaden genom aktivt opinionsarbete och juridiska processer. Det visar att medvetenhet och noggrann bevakning av ett ärende kan påverka processen och resultatet för kulturmiljön.

miljösaneringen av Hälleforsnäs bruksmiljö, som pågick under åren 2006–2014, och dammsystemet vid Falu koppargruva, där en intensiv diskussion om den långsiktiga vården av dammanläggningarna fördes 2010–2014.

De valda fallen är sinsemellan mycket olika, vad gäller såväl verksamhet, konflikts ursprung och händelseförlopp, men ger tillsammans en mycket intressant bild av den komplexitet som präglar förvandlingen av kulturhistoriskt intressanta industrimiljöer och möjligheten att hävda kulturmiljöns värden.

Bolagen styrde

I både Dannemora och Avesta var det tydligt att bolagen styrde händelseförloppet. De initierade projekten och hade överlägsna resurser när det gäller pengar och specialkunskaper. Båda hade, vad af Geijerstam kallar, problemformuleringsinitiativet, den som formulerade planerna, vilket var en stor fördel.

Dannemora Mineral AB gick i konkurs redan 2015 och gruvan är under avveckling. Orsaken är det lägre priset på järnmalm på världsmarknaden, vilket understryker behovet av att särskild stor hänsyn tas till natur- och kulturvärden när det handlar om satsningar på gruvbrytning.

Lärorik och lockande

På den omväxlande färden mot den sammanfattningen av studiens resultat och dess slutord får man en nyttig inblick i den juridik, de myndigheter och de politiska krafter som påverkar händelseförloppet och resultatet vid genomgripande förändringar av industrihistoriska miljöer. Därmed finns det möjlighet att ta lärdom vid kommande konflikter där dessa kulturmiljövården ställs på spel.

Dessutom ger den väl strukturerade, engagerade, initierade och lättlästa studien en rik beskrivning av de fyra industrimiljöernas historia och deras kulturmiljövården, vilket ger större förståelse för dessa värden och lockar till besök i verkligheten.

Jag hade själv förmånen att bli guidad i bruksmiljön i Hälleforsnäs i augusti i år av före detta medarbetare på bruket, som numera är aktiva som medlemmar i arbetslivsmuseet. Det var fantastiska byggnader och en spännande bruksmiljö som tyvärr hade förändrats onödigt mycket, samt ett intressant museum som berättade om produktionen och samhällets historia. För att kunna rädda och bevara en del av de byggnader som är kvar krävs fortsatt mycket arbete, idéer och resurser.

Björn Ohlsson
Etnolog och antikvarie på Vänermuseum i Lidköping

PS. Skriften går att köpa av Riksantikvarieämbetet som print on demand för 182 kr. Den kan också laddas ned som pdf hemsidan <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/10234>

I ugnshuset smältes järnet och färdigställdes inför gjutningen.

Gatunamn berättar om vår industrihistoria – del 7

Lars O. Carlsson

I vår serie kring gatunamn och dess koppling till industrihistoria har vi denna gång kommit till det sjunde avsnittet. Vi har tidigare gästade trägator i Björkekärr, mejerigator i Kallebäck, företagargator i Högsbo, stålgator i Ringön, oljegator i Skarvik, Datavägen i Sisjön och nu vänder vi intresset till gränslandet mot Partille.

Många av gatorna kring Utby och Fjällbo har namn hämtade från äldre hantverk och skråväsendet, men också från historiska hantverkstraditioner.

Utbyns bostadsområden har byggts under skilda perioder och när vi tittar på gatuskyltarna så har ett stort antal av gatunamnen fastställts vid någon av de tre stora beslutsomgångarna åren 1942, 1947 respektive 1962.

Vi skall denna gång uppehålla oss vid gatunamnen från 1947, ty de bju-

der oss en extra dimension. Om vi exempelvis tittar på gatunamnen Hattmakaregatan, Bokbindaregatan och Grovsmedsgatan så fick de sina namn krigsåret 1942. Gatunamnen skall självfallet minna oss om klassiska hantverksyrken från skråväsendets tider, men själva utplaceringen av gatorna tycks vara betydligt mer slummässig.

Tittar vi i stället på gatunamnen som beslutades 1947 så upptäcker vi något riktigt smart och genialt. Dessa gator, lokaliserade mellan Sysslo-

mansgatan och Mellbyleden, tvärgator till Utbyvägen, men delvis även till Fjällbogatan, har placerats ut i bokstavsordning. I västlig riktning startar vi med Barberaregatan och längst i öster finner vi Vapensmedsgatan.

Låt oss kortfattat presentera dessa gatunamn, samtliga alltså beslutade år 1947. Till vår hjälp har vi nyttjat en del facklitteratur, inte minst boken Hantverk i Sverige, utgiven 1989.

Ok, vi startar vid korsningen Fjällbogatan och Sysslomansgatan, för att bege oss österut med hjälp av just nämnda Fjällbogatan:

Barberaregatan

Barberare hade till yrke att raka samt klippa och frisera hår och skägg. (Latinska barba lär betyda just skägg). I äldre tider fungerade även barberaren som läkare och kunde dessutom erbjuda smärre kirurgiska ingrepp, exempelvis åderlåtning. Den äldsta bevarade skråordningen är från 1571.

Bildsnidaregatan

En bildhuggare eller bildsnidare kan vara en konstnär, men också en hantverkare. I det senare fallet utgår hen från en konstnärs förlaga och bearbetar trä, sten eller andra material för att färdigställa konstverket. Det kan också vara en hantverkare som framställer ornament för utsmyckning av byggnader och möbler.

Boktryckaregatan

I skolan fick vi lära oss att Johann Gutenberg uppfann boktryckarkonsten, men vi kanske inte fick lära oss så mycket om den svenska boktryckarhistorien. Sveriges första tryckerireglemente tillkom 1661, alltså samma år som Göteborgs Bryggargille samt Köp- och Handelsgillet i Göteborg (föregångare till Västsvenska Handelskammaren).

Amund Nilsson Grefwe (död 1677) räknas som Göteborgs förste boktryckare. Han har för övrigt fått en egen gata uppkallad efter sig i närheten av Landala Torg, Amund Grefwegatan.

Byttmakaregatan

Byttmakaren makade byttor, vilket kan stå för bunke, tinor, kärl eller liknande. I någon text på nätet beskrevs Byttmakare också som en Tunnbindare.

Bårdskäraregatan

Bardskärare eller bårdskärare, »barberare«, kommer från den medeltida lågtyskans bartscherer, vilket egentligen betyder skägglippare. Till yrket hörde också att vara fältskär.

Drejaregatan

Låt oss citera några rader ur skriften Hantverk i Sverige:

Under medeltiden och fram till 1600-talets slut var även det från lågtyskan lånade drejare, av verbet »dreien« eller »drehen«, vrida, sno, en vanlig benämning för svarvare i Sverige. Länge användes båda uttrycken jämsides.

Skråhandlingarna dominerades av tyskan medan svenskan var det gängse språket i stadsurkunder och t ex ämbetskollegieprotokoll.

Frimästaregatan

En väg för staten att motverka skrånas exklusivitetsanspråk var att möjliggöra etablering utanför skråna. Det kunde ske genom att tillåta »frimästare«, vilket innebar att den som lärt sig ett hantverk skulle kunna etablera sig och anta arbetare utan att bli mästare vid ett ämbete.

Fällmakaregatan

I den redan nämnda boken om Hantverk i Sverige berättas att pälsplagg syddes av skraddaren, men också hur det gick till i den norra delen av vårt rike:

I Norrland, där fjällar använts långt fram i tiden i både sängar och slädar, syddes dessa av fjällmakare som kom till gården.

Gördelmakareplatsen

Gördelmakare är en direkt översättning av tyskans Gürtelmacher. De gjorde bälten, skärp och remtyg.

En del av dessa uppgifter hade tidigare utförts av en yrkesgrupp benämnd bältare.

Hammarsmedsgatan

Hammarsmeden arbetade vid stångjärnshammaren och hade till uppgift att med hjälp av den vattendrivna hammaren bearbeta tackjärnet, vilket därefter resulterade i det smidbara

stångjärnet. Det fanns en särskild hammarsmedsordning som bland annat reglerade utbildning och yrkesutövning.

Kanngjutaregatan

Enligt den digitala Nationalencyklopedin är kanngjutare en medeltida benämning på tenngjutare. Detta skulle förklaras av att kannan var gjutarens viktigaste produkt.

Karduansmakaregatan

Karduansmakare var en garvare av en finare sorts skinn. Karduan var namnet på denna särskilt bearbetade sort av läder.

Murmästaregatan

En medeltida murmästare var samtidigt byggnadens arkitekt och en kunnig hantverkare, medan de på 1600- och 1700-talet mer svarade för själva byggnationen. Numera torde en murmästare kunna jämföras med benämningen byggmästare. Äldre tiders byggmästare byggde dock endast i trä.

Nålmakaregatan

En nålmakare tillverkade sy- och knappnålar av metalltråd, men kunde även tillverka hårnålar, strumpstickor och virknålar.

Saltmätaregatan

Saltmätaren, hade på uppdrag av staden och dess styrande, uppgift att reglera salthandeln samt uppbära avgifter för denna hantering.

Segelmakaregatan

Den gamla klassiska källan Nordisk familjebok, från 1890, får hjälpa oss att förklara en segelmakares uppgifter:

Segelmakare, person, som har verkstad för segels förfärdigande och tillika är mästare, då deremot hans arbetare kallas segelsömmare. Om bord å större fartyg är vanligtvis en segelsömmare anställd, hvilken på svenska örlogsfartyg är korporals vederlike och lyder under uppbörds-skepparen.

Vapensmedsgatan

Ja, vapensmedens huvudsakliga selsättning är väl ganska uppenbar och därmed har vi tagit en ganska

lång promenad och börjar närma oss Partille.

Nog var det smart av den tidens namnberedning att placera ut gatunamnen i bokstavsordning. Det blir ju lättare och smidigare att orientera sig. Befinner man sig på Nålmakaregatan och skall till Boktryckaregatan så är det bara att bege sig i riktning mot Kviberg – och samtidigt får man sig en lektion över några av äldre tiders hantverk.

För den som vill veta mer om Göteborgs Gatunamn finns litteratur att läsa i ämnet, exempelvis Göteborgs Gatunamn 1621–2000 av Greta Baum, som självfallet nyttjats i samband med skrivandet av denna artikel.

För just denna text vill vi självfallet även tipsa om den redan nämnda skriften Hantverk i Sverige, utgiven på LTs förlag 1989, och med en redaktionskommitté bestående av Bengt Nyström, Arne Biörnstad samt Barbro Bursell.

PS. Studera gärna de gatuskyltar Du passerar – de berättar en hel del historia...

Lars O. Carlsson är Göteborgsförfattare och en flitigt nyttjad föredragshållare kring Göteborgs gatunamn.

Årets Arbetslivsmuseum finns på Kinnekulle

Råbäcks mekaniska stenhuggeri på Kinnekulle har utsetts till Årets Arbetslivsmuseum 2018. Bakom utmärkelsen står Arbetets museum i samverkan med Arbetslivsmuseernas Samarbetsråd, Statens försvarshistoriska museer, Statens maritima museer och Sveriges Järnvägsmuseum. Priset består av 25 000 kr, en emalskylt samt äran.

Juryns motivering löd så här:

Genom stenhårt ideellt arbete visas en autentisk och fungerande stenhuggerimiljö där besökaren får kunskap om stenindustrins historia. I föreningens kursverksamhet förmedlas kunskapen med klubba och mejsl i hand. På ett föredömligt sätt engagerar och välkomnar museet en mångfald av besökare. Föreningen är dessutom aktiv i samhällsfrågor som berör industrisamhällets kulturarv.

Industrihistoria i Väst gjorde ett mycket uppskattat besök på museet den 28 maj 2016, guidade av Föreningen Stenhuggeriets Vänners ordförande Eric Juhlin. Läs mer om vårt besök på: <http://www.industrihistoriaivast.net/>. Om museet kan du läsa mer på: <http://www.rabacksstenhuggeri.se/>

Sågning av kalksten på Råbäcks mekaniska stenhuggeri. Foto: Björn Ohlsson.

Invandrarna som byggde Sverige

Ida Dicksson

Det har skrivits hyllkilometrar om svensk industrihistoria men ett av de mer tänkvärda inspelen kom 2010 när författaren Anders Johnson konstaterade att varje skildring av svensk historia som inte framhöll invandringens betydelse för den ekonomiska utvecklingen var djupt missvisande.

Ju mer han studerade historien så framstod invandrarnas roll allt tydligare, inte bara som enskilda exempel utan som systematisk verkande drivkraft. Så här kan Sveriges industrihistoria beskrivas med ett axplock.

På medeltiden kom de franska Cistercienserklostren med ny kunskap till Sverige. Alvestra kloster bedrev till exempel kvarndrift, järnframställning, stembrytning och tegelbränning. Under 1500-talet kom invandrare med stångjärnssmidet och utvecklade vattenpumpsystem som ersatte muskelkraft vid landet gruvor. 1600-talets valloner tillhör redan de mer omskrivna invandrarna men visste du att Kramfors i Ångermanland uppkallades efter livländaren Johan Christoffer Kramm som 1742 anlade Norrlands första finbladiga vattensåg eller att man för att få kompetens till glasbruken under Tysklands emigrationsförbud smugglade glasblåsare från Tyskland i tunnor. En av dessa glasblåsare var sedan med och grundade Kosta glasbruk och släkten förblev glasblåsare på Kosta i fem generationer.

På 1800-talet blev invandraren Samuel Owens den svenska ångteknikens fader, brittiska invandrare skapade Motala Verkstad och grundade Göta-Verken och bröderna Cloetta kom från Schweiz. På 1900-talet kom juden Herbert Felix från Tjeckien och grundade Felix konservindustri och från Egypten kom Emad Bayoumy till Dalarna och startade Pyramidbageriet tillsammans med sin fru. Innandra Das Gupta, invandrare från Indien gjorde Perstorp till nordens första plastfabrik, medan indiern Bicky Chakraborty räddade nedläggningshotade svenska stadshotell genom att bygga upp Elite Hotels. Ungraren Eugen Spitzer, som kom till Sverige med Folke Bernadottes vita bussar, kom att grunda penntillverkaren Ballograf och Ayad al Saffar, från Beirut i Libanon, kom att bli Sveriges största urhandlare med Klockgrossisten och Ur & Penn. På 2000-talet har den irakiska flyktingen Greg Dingizian gått in som VD i ett krisdrabbat HSB Malmö och räddat såväl HSB som deras prestigebygge Turning Torso, för att sedan grunda Rosengård Invest för att satsa på företag drivna av entreprenörer med utländsk bakgrund.

Med invandrare kommer nämligen tillskott av kompetens, kontakter, kapital och kreativitet. Något historien visat oss gång på gång är att bland det värsta som kan drabba en nation är när högutbildade människor flyr landet – brain drain. Mot denna bakgrund måste ju motsatsen vara det bästa som kan hända en nation – brain gain!

Ida Dicksson är frilansande
industriantikvarie och industrihistoriker

Industriarv i bild

En förtätad men välordnad och tilltalande sågverksmiljö med överblickbar storlek där även mjölkvarn och vattenkraftverk ingick mötte författaren vid en dagstur utmed västgötaån Tidan. Dagen var den 4 juli 1976 och turen inleddes vid Strängseredssjön som brukar anges som Tidans källsjö. Platsen var Bergabron i Liareds socken omkring 15 km ostnordost om Ulricehamn.

Vid Bergabron fanns en mjölkvarn i Tidan redan under 1300-talet, långt senare kompletterad med ett sågverk där försågningen skedde med en ram-såg. Under krigsåret 1918 tillkom även ett vattenkraftverk för trefasig växelström. Vid låg vattenföring i Tidan stöttades driften i såg och kvarn av en ånglokomobil.

På fotot syns endast delar av den intressanta anläggningen, kvarnbyggnaden har till exempel inte kommit med. Fotot ger dock en god överblick över ett mindre men välordnat sågverk med många av de större sågverkens funktioner som transportörer, flishugg, sorterings- och justerverk.

Verksamheten i sågverket är nedlagd omkring 1980 men maskinerna finns kvar, bland annat sågramen av helstativtyp, tillverkad av J & C G Bolinder.

Detta är ett utdrag ut boken *En industri i förändring – nedslag i svensk industrihistoria* av Bengt Spade. Boken ges ut på Trafiknostalgiska förlaget och mer information om boken hittar du på förlagets hemsida: www.tnf.se

www.industrihistoriaivast.net